

تحلیل اسنادی کنشگری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در هشت سال

جنگ تحمیلی^۱

نوروز هاشم زهی^۲

استادیار گروه علوم اجتماعی، واحد تهران شرق، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

سمیه هاشم زهی

استادیار، گروه علوم پایه، واحد تهران شرق، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران

سمیه محمدی بسحاق

فارغ التحصیل کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی انقلاب، گروه علوم اجتماعی، واحد تهران شرق، دانشگاه

آزاد اسلامی، تهران، ایران

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۰۲ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۰۶

چکیده

این مقاله به تحلیل عملکرد مدیریتی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در پشتیبانی تخصصی و عمومی جنگ در مقطع تاریخی ۱۳۵۹ هجری شمسی تا سال ۱۳۶۷ می‌پردازد. رویکرد تحقیق کیفی و راهبرد آن تاریخی اسنادی است. داده‌ها با فیش برداری از اسناد و روایت کنشگران و مطلعان از نقش این وزارتخانه در دوران جنگ تحمیلی و همچنین متون مرتبط با آن بدست آمد. استانداران استان‌های درگیر جنگ، مدیران اصناف، تعاونی‌ها و اتحادیه‌های کارگری از مشارکت‌کنندگان بودند که تعداد ۱۷ نفر با نمونه‌گیری هدفمند مورد مصاحبه قرار گرفتند. برای تحلیل داده‌ها از تحلیل مضمون استفاده شد. در آخر اعتباریابی و صحت نتایج پژوهش با بازبینی و تأیید متن مصاحبه به وسیله مصاحبه‌شوندگان، بازبینی توسط همکاران پژوهشگر و مراجعه با اسناد تاریخی تقویت شد. بر اساس نتایج در عملکرد تخصصی این وزارتخانه به تشکیل بسیج کارگری، تشکیل معاونت پشتیبانی جنگ، تشکیل انجمن‌های اسلامی در کارخانه‌ها، خدمات فنی و تعمیرگاهی به جبهه‌ها و گسترش سازمان مناسب با جنگ می‌توان اشاره کرد. در این دوره ۴ مصوبه در ارتباط با مأموریت‌های وزارت کار در جنگ از تصویب هیات وزیران گذشته است. در نقش اصناف و تعاونی‌های تحت پوشش وزارتخانه در جنگ، ۴ مضمون سازمان‌دهنده «کمک اصناف و تعاونی‌ها به تامین و توزیع عادلانه کالا در پشت جبهه»، «کمک‌های کالایی به جبهه»، «کمک نقدی به جبهه» و «راه‌اندازی ستاد پشتیبانی جنگ در تعاونی‌ها و اصناف»، بدست آمد. همچنین ۲۴ مضمون پایه از نقش اصناف و تعاونی‌ها در جنگ شناسایی گردید.

واژه‌های کلیدی: وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، اصناف، بازاریان، جنگ تحمیلی. کارگران

^۱ این مقاله مستخرج از طرح برون دانشگاهی با مدیریت نویسنده مسئول و با حمایت موسسه کار و تامین اجتماعی است.

^۲ نویسنده مسئول: no_hashemzahi@yahoo.com

مقدمه:

جنگ تحمیلی به بهانه اختلافات مرزی میان ایران و عراق بر سر مالکیت آب‌های اروندرود، با اشغال مناطقی از سرزمین ایران و تخریب برخی مراکز اقتصادی و مسکونی از سوی رژیم حاکم بر عراق آغاز شد. در این جنگ هر دو کشور فلج کردن اقتصاد طرف مقابل را که بر فروش نفت خام متکی بود؛ هدف قرار داده بودند. از سوی دیگر می‌توان گفت زمانی جنگ به پایان رسید که ظرفیت اقتصادی و شاخص‌های رفاهی ایران، توانایی پذیرش طولانی‌تر شدن دوران جنگ را نداشت (دژپسند و رئوفی، ۱۳۸۷: ۷۰).

هر سازمان برای پاسخ به اهدافی و بویژه پاسخ به نیازهای بازتعریف شده در دوره جنگ بوجود می‌آید. خرده نظام‌های اجتماعی برای تداوم حیات در بحران، هم باید مدیریت شوند و هم به مدیریت بحران کمک کنند. در هر کشور نهادها و سازمان‌ها و دستگاه‌های متولی اقتصاد و شاخص‌های رفاهی در جامعه در حال جنگ و جامعه پس از جنگ برای مدیریت بحران‌های اقتصادی و رفاهی دست به کنشگری می‌زنند. چگونگی این کنشگری و پژوهش در باره آن و تحلیل و ثبت آن برای بهره‌گیری آیندگان سودمند است. تا کنون کوشش‌های پژوهشی اندکی در باره نقش وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در پشتیبانی از رزمندگان در هشت سال جنگ تحمیلی انجام شده است. وزارت تعاون کار و رفاه اجتماعی همچون سایر دیوانسالاری اداری در دوران هشت سال جنگ تحمیلی، توان خود را در بخش‌های مختلف به کار گرفت و کنشگری‌هایی در دوران مقاومت از خود به یادگار گذاشته است. از جمله اقشاری که همواره در دوران این جنگ خوش درخشیده و حضور فعالی را به منصفه ظهور رسانده اند؛ قشر کارگر بودند و بسیاری از این زحمت‌کشان، امروز در زمره شهدا هستند که برای دفاع از میهن با عزمی راسخ به میدان نبرد با دشمنان پا گذاشتند و به مقام شهادت نایل شدند. اصناف و بازاریان نیز با جان و مال و فکر خود به جبهه‌های جنگ مدد رساندند. علی‌رغم همه پژوهش‌های گذشته هنوز تحلیل و تصویر روشن و قابل‌اتکایی از مدیریت بحران جنگ در حوزه وزارت کار، تعاون و رفاه اجتماعی و نقش کارگران و اصناف مختلف و بازاریان و نقد و بررسی نقش دولت در پشتیبانی اقتصادی و رفاهی از جنگ تحمیلی رژیم بعث عراق علیه ایران ثبت نشده است و این تحقیق به این مسئله پاسخ می‌دهد که دولت ایران بحران جنگ را از روزه تعاون، کار و رفاه اجتماعی و مجموعه‌های وابسته به آن چگونه مدیریت کرده و عملکرد

تحلیل اسنادی کنشگری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در هشت سال جنگ تحمیلی^۱..... 107

و ایفای نقش آن چیست؟ الگوی راهبردهای مواجهه این وزارتخانه با بحران چیست؟ بنابراین هدف پژوهش حاضر، تدوین الگوی نقش و عملکرد وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در پشتیبانی رزمندگان در جنگ تحمیلی می باشد.

در سال های اخیر در حوزه نقش دولت و قوای سه گانه در جنگ تحمیلی توسط سازمان موزه انقلاب اسلامی و جنگ فعالیت های قابل توجهی صورت گرفته که با این پژوهش ارتباط دارد، اما هیچکدام از این تلاش ها به تحلیل و ثبت تاریخی و اسنادی نقش و عملکرد وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی ایران نپرداخته اند. از این جهت پژوهش حاضر از این پیشینه ها متمایز بوده و از نوآوری برخوردار است. جهان فر و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله مطالعه جامعه شناختی نقش ورزش و نهادهای ورزشی در ساختار جنگ تحمیلی عراق علیه ایران به این نتیجه رسیدند که، به رغم اینکه ورزش بر ساختار جنگ اثرگذار است، ولی اثرگذاری نهادهای ورزشی در ساختار جنگ کم است. اگرچه ورزش در جنگ تحمیلی عراق علیه ایران اثرگذار بود ولی، نهادهای ورزشی نتوانستند به عاملی برای کاهش تنش و درگیری در این جنگ مبدل شوند. همچنین ورزش عاملی برای رونق جنگ و افزایش درگیری نظامی عراق و ایران محسوب نمی شود. البته حضور ورزشکاران ایرانی در جبهه توانست منجر به افزایش انگیزه حضور مردم ایران در جنگ و حمایت اجتماعی از ادامه فرایند جنگ شود.

هاشم زهی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله تحلیل تجربه تاریخی نقش آموزش و پرورش در جنگ تحمیلی عراق علیه ایران به این نتیجه رسیدند که، وزارت آموزش و پرورش در بخش ایفای نقش تخصصی به تدوین مقررات و آئین نامه های آموزشی خاص زمان جنگ، تأسیس و فعالیت مجتمع های آموزشی رزمندگان در پشت جبهه و مناطق جنگی، ایجاد شرایط ادامه تحصیل و تشکیل کلاس های جبرانی و تقویتی دانش آموزان رزمنده، آموزش از طریق تلویزیون در دوران بمباران شهرها اقدام کرده است. مهمترین کنش های عمومی این وزارتخانه اقدام به راه اندازی ستاد امداد و پشتیبانی جنگ، اعزام معلمان و دانش آموزان به جبهه، مشارکت در ایجاد استحکام و پناهگاه در مدارس و بازسازی مداوم مدارس بمباران شده بدست آمده است. آنان نتیجه گرفتند که این وزارتخانه با مدیریت چالش های اخلاقی و عدالت بنیان آموزش در پشت جبهه به تقویت حمایت جامعه از جنگجویان عرصه نبرد کمک کرد و مناسبات آموزش و پرورش و جنگ تا حد زیادی بر مثبت شدن

ارزش‌های فرهنگی جامعه و گسترش ایدئولوژی رهبران در دهه اول پس از انقلاب اسلامی تاثیر گذاشت.

نتایج پژوهش هاشم زهی و یاحی (۱۴۰۱) در مقاله تجربه زیسته استانداران در مدیریت جهادی بحران جنگ تحمیلی نشان داد ایدئولوژی برکشگری استانداران در جنگ تاثیرگذار بوده است. تأمین ماشین آلات، تجهیزات، مهمات و تدارکات در تجربه زیسته استانداران گزارش شده است. اداره آوارگان و مهاجران و جنگ زدگان، تأمین مالی و تأمین خسارات و تخریب‌ها، امنیت نقاط بمباران و موشک باران شده، تقویت روحیه رزمندگان، آموزش و اعزام نیرو، اطلاع‌رسانی به مردم و سلسله مراتب از تجربه زیسته استانداران در مدیریت بحران جنگ تحمیلی بوده است.

هاشم زهی و همکاران (۱۴۰۰) در مقاله‌ای به تبیین تاریخی نقش وزارت اقتصاد در جنگ هشت ساله پرداختند. نتایج تحقیق آنان نشان می‌دهد، وزارت اقتصاد و دارایی اقداماتی شامل، اعزام کارکنان به جبهه‌های جنگ، جمع‌آوری و اهداء کمک‌های نقدی، اعزام ماشین‌آلات و وسایل نقلیه اهدایی، اسکان موقت به جنگ‌زدگان و پرداخت مستمری به مهاجرین جنگ تحمیلی انجام داده که از مهمترین گونه‌های عملکرد عمومی وزارت می‌باشد. کنترل قیمت‌ها در دوران جنگ، تشکیل ستاد بسیج اقتصادی، ایجاد اعتماد اقتصادی، نگهداری از بودجه جنگ، ایجاد نقدینگی، نظارت بر مالیات مستقیم و غیرمستقیم، نظارت بر سیاست‌های ارزی، افزایش رشد بهره‌وری تولید، کاهش رانت‌خواری، همکاری با بیمه ایران نیز از مهمترین گونه‌های عملکرد تخصصی این وزارتخانه بوده است. همچنین عملکرد ابزارهای پولی بانک مرکزی و آثار اقتصادی در دوران جنگ که شامل تحریم‌های اقتصادی و خسارات وارده می‌شود، در این مقاله مورد بحث قرار گرفته‌اند.

هاشم زهی و همکاران (۱۳۹۹) در واکاوی تاریخی عملکرد سازمان تربیت بدنی ایران در پشتیبانی از جنگ تحمیلی نشان دادند که سازمان تربیت بدنی با راه‌اندازی ساختارها و شکل‌های سازمانی برای پشتیبانی جنگ، جمع‌آوری کمک‌های نقدی و غیرنقدی به جبهه، تأمین و اعزام نیرو به جبهه‌ها، تخصیص امکانات و ورزشگاه‌ها و فضاهای ورزشی به جبهه و جنگ، روحیه دادن از سوی قهرمانان ورزشی به رزمندگان و مردم در زمان جنگ، تشکیل کلاس‌های آموزشی برای رزمندگان و بازسازی فضاها و ورزشگاه‌های ورزشی آسیب‌دیده در اثر جنگ کمک کرده است.

تحلیل اسنادی کنشگری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در هشت سال جنگ تحمیلی^۱.....109

بیدگلی و قیصریان فرد در در پژوهشی در سال ۱۳۹۸ به این نتیجه رسیده‌اند که روند تحولات منطقه‌ای در پایان جنگ، نشان‌دهنده این است که ایران توانست با حمایت و پشتیبانی مردم، ضمن حفظ تمامیت ارضی، جنگ را اداره و نظام سیاسی خود را با شاخص‌های انقلابی، دینی تثبیت کند، ولی دولت عراق در دستیابی به هیچ کدام از اهدافش موفق نبود و فقط وابستگی‌اش را در زمینه اقتصادی و خرید تسلیحات نظامی به قدرت‌های بزرگ بیشتر کرد.

داودی (۱۳۹۶)، در کتاب نقش راه آهن در هشت سال دفاع مقدس، تلاش نموده تا با نگاهی واقع‌گرایانه به نقش مردان و زنانی پردازد که کارگر و کارمند راه آهن در دوران جبهه و جنگ بوده‌اند. خسروانی و همکاران (۱۳۹۳) در کتاب نقش راه آهن اراک در دفاع مقدس مهمترین اقدامات راه آهن را رساندن نیرو، تجهیزات جنگی و سایر بارها به مقصد جبهه‌های جنگ بیان داشته‌اند و از اقدامات مهم راه آهن اراک در جابجایی مجروحین جنگ، ایجاد امنیت خطوط ریلی جنوب، حمل مخازن سوخت به جبهه‌ها، انتقال کمک‌های نقدی و غیرنقدی به جبهه‌ها، انتقال شهدا و سلاح به مناطق جنگی یاد کرده‌اند.

مؤمنی (۱۳۷۵) در مقاله نگرشی کلی به مدیریت اقتصادی کشور در دوران جنگ تحمیلی، به این نتیجه رسیده است که یکی از مهمترین نتایج حاصل از مقایسه عملکرد مدیریت اقتصادی کشور در دوران جنگ تحمیلی اثبات این نکته می‌باشد که پای بندی به اصول و آرمان‌گرایی عالمانه نظام تصمیم‌گیری نه تنها تعارضی با عملکرد با نتایج درخشان ندارد، بلکه لااقل در طی یک صد ساله اخیر، تاریخ اقتصادی کشورمان گواهی می‌دهد که هر قدر اصول-گرایی و مردم‌گرایی در سمت‌گرایی‌های اقتصادی کشور بیشتر بوده، نتایج درخشان تری ظاهر گشته است.

جنگ یکی از ابزارهای تحقق منافع دولت‌ها به شمار می‌رود که برای کسب منافع مورد نظر یا پایان دادن به مناقشه مورد استفاده قرار می‌گیرد. دانشمندان علوم سیاسی و سایر نظریه پردازان نو واقع‌گرا تأکید دارند که جنگ، انتخابی آگاهانه و حساب شده است و نه رویدادی انفجاری و خارج از اراده‌ی انسان‌ها و دولت‌ها. از این رو جنگ، پدیده‌ای اجتماعی است که قدمت آن به قدمت حیات بشر می‌رسد. شکل‌گیری این پدیده، متأثر از ویژگی‌های انسان همچون عقل، تفکر، تدبیر، تصمیم‌گیری، تمایل‌ها و مانند آن می‌باشد. در چارچوب نظریه امپریالیسم، ساختار زیربنایی اقتصاد سرمایه‌داری که زمینه‌ی پیدایش پدیده امپریالیسم است مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. در آثار

صاحب‌نظرانی که با استفاده از این نظریه به تحلیل اقتصاد جنگ پرداخته‌اند، تغییرات ساختاری در نظام اقتصادی سرمایه‌داری داخلی و سرمایه‌داری توسعه‌طلب و رقابت بین کشورها و پیامدهای آن مدنظر قرار گرفته است. بر این اساس تنازع منافع و عدم حل آن از طریق مذاکره و زیاده‌طلبی برخی کشورها سبب بروز جنگ می‌شود (فیروزنیا، ۱۳۹۵: ۱۰۶-۱۰۵).

در جنگ هرچند مردان در نبردها نقش اساسی دارند و تلفات اصلی جنگ را متحمل می‌شوند؛ اما آسیبی که زنان در جنگ و بعد از جنگ می‌بینند چه از لحاظ روحی و چه جسمی قابل توجه است، هرچند در محاسبات و گزارشهای جنگ کمتر لحاظ می‌شود. یکی از پیامدهای جنگ افزوده شدن زنان سرپرست خانوار با تلفات مردان در جنگ است (پارساپور و همکاران، ۱۳۹۶). در اغلب جنگها جنگجویان تلاش می‌کنند همزمان بر زمین و زنان تسلط پیدا کنند. اشتراک لفظ «تجاوز» برای زن و زمین در جنگها قابل تأمل است. این تسلط همزمان بر زن و طبیعت یکی از فجایع متداولی است که از دیرباز در جنگها رخ می‌داده است. تاریخ نشان می‌دهد که گاه برای پیشگیری از دستیابی دشمن به زنان، جبهه مغلوب، خود به از بین بردن زنان اقدام می‌کردند و یا زنان، خود دست به خودکشی می‌زدند. فاجعه بزرگتر آنکه زنان در جنگ نه تنها از دشمن که از مرد جبهه خودی هم می‌ترسند. درست مثل طبیعت که از هر دو جبهه آسیب می‌بیند (پارساپور و همکاران، ۱۳۹۶). تولد فرزندان ناقص و معلول از عوارض جنگها است که پیامدهای زیادی برای خانواده و جامعه دارد.

جنگها با هر دلیل و هدفی آغاز شده باشند روزی به پایان می‌رسند، اما آسیبهای جنگ گاه تا چند نسل به جای می‌ماند و گاه هرگز از بین نمی‌رود. به ویژه با به کارگیری سلاحهای شیمیایی، میکروبی و هسته‌ای در جنگ تاثیرات مخرب آنها نسل به نسل منتقل می‌شود و هنر زاینده‌گی زنان و طبیعت نمی‌تواند به راحتی زشتی مرگرای این سلاحها را محو سازد (پارساپور و همکاران، ۱۳۹۶). وقتی بحران رخ دهد کنشگران فردی و جمعی کنشگری می‌کنند. پارسونز کنش اجتماعی را به هر موجودیت فردی، جمعی و سازمانی تعمیم می‌دهد که بتوان رفتاری را از آن ادراک کرد. سازمان در زمان جنگ با جامعه و سازمان‌های دیگر در تعامل و بده‌بستان است و کنش‌هایی از قبیل تطبیق‌پذیری، انگیزه‌آفرینی، تعادل، باورپذیری، همکاری، انسجام، سازگاری، هماهنگی و تامین متقابل نیازها برای تداوم تعادل و بقای جامعه را انجام می‌دهد (قلی‌پور، ۱۳۹۷: ۱۳۰). نهاد تعاون و تامین

تحلیل اسنادی کنشگری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در هشت سال جنگ تحمیلی^۱.....111

اجتماعی هم وظیفه پشتیبانی و تمهید جنگجویان خود در زمان جنگ و هم توانمند سازی آسیب دیدگان در حین و پس از جنگ را برعهده دارد. تمام جوامع در طول تاریخ و به ویژه دوران کنونی به خانواده سربازان در حال رزم رسیدگی می کنند. در اغلب کشورها سازوکار قانونی و ساختار اداری برای زیر پوشش گرفتن قربانیان و فداکاران جنگ وجود دارد. معمولاً حکمرانان از آسیب دیدگان و از جان گذشتگان باقی مانده از جنگ تا واپسین روزهای حیات مراقبت و حمایت می کنند.

روش شناسی پژوهش

رویکرد اصلی پژوهش کیفی می باشد و روش تحقیق در مطالعه حاضر اسنادی است. در این روش، پژوهشگر داده های پژوهشی خود را درباره کنشگران، سازمان ها، وقایع و پدیده های اجتماعی، از بین منابع و اسناد جمع آوری می کند. (صادقی فسایی، عرفان منش، ۱۳۹۴: ۶۵). داده ها از طریق تکنیک اسنادی و فیش برداری از منابع دست اول و دوم جمع آوری شده است. اسناد این پژوهش مشتمل بر اسناد وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی، کارنامه دولت، مقالات، کتاب ها، تصاویر، مجلات و فیش برداری از روزنامه ها در دوران جنگ تحمیلی بوده است. همچنین مصاحبه هدفمند با کنشگران و مطلعان در مورد عملکرد وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی انجام شده و در مواردی از مصاحبه های مکتوب قبلی کسانی که در این باره نقش داشتند استفاده شده است. تشکیل مفاهیم در پژوهش کیفی بخشی یکپارچه از تحلیل داده ها محسوب می شود و در جریان گردآوری داده ها و یا پس از گردآوری داده ها انجام می گیرد. در این مرحله به جای مفاهیم قطعی^۱ مفاهیم آگاهی بخش^۲ تعیین می شوند که قطعی و پیشاپیش مشخص شده نیستند (دلپورتا و مایکل کیتینگ، ۱۳۹۵: ۵۲۲). عملیاتی کردن در پژوهش کیفی عبارت است از توصیف دقیق چگونگی گردآوری و نحوه اندیشیدن پژوهشگر در مورد داده های خاصی است که مفاهیم بر اساس آنها شکل گرفته اند (حریری، ۱۳۸۵: ۶۴). روشهای متعدد و متنوعی برای ارزیابی کیفیت و نیکویی یافته ها و نتایج در روش شناسی کیفی با عنوان معیار قابلیت اعتماد یا اعتمادپذیری^۳ و زیر معیارهای آن طراحی شده

^۱ . Definitive Concepts

^۲ . sensibilizing Concepts

^۳ .Trustworthiness

اند. هر یک از زیر معیارهای ارزیابی و اعتبار‌سنجی^۱ با روش تحقیق کیفی ویژه‌ای تناسب دارد (محمدپور، ۱۳۹۲: ۱۱۳). در کاربرد روش اسنادی و آرشیوی تأیید و اعتباریابی از طریق ارتباط دادن داده‌ها با مضامین و مقایسه یافته‌ها با ادبیات و پیشینه و کفایت مراجع (حریری، ۱۳۸۵: ۶۹)، و تبادل نظر با هم‌تایان بدست می‌آید (محمدپور، ۱۳۹۲: ۱۱۴). از نظر کفایت منابع نتایج این پژوهش از درون اظهار نظر چندین مطلع در باره نقش وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی بدست آمده است. مفاهیم و مقوله‌های این پژوهش دسته‌بندی شده‌اند و میان داده‌های ذیل آنها و مقوله‌ها که در قالب تیترا و عناوین درج شده است ارتباط وجود دارد. از سوی دیگر اعتبار پژوهش اسنادی به اصالت درونی و بیرونی اسناد آن است که منابع از روی فهرست این تحقیق قابل راستی‌آزمایی است. در آخر اعتباریابی و صحت نتایج پژوهش با بازبینی و تأیید متن مصاحبه به وسیله مصاحبه‌شوندگان، جستجو برای موارد منفی یا توضیحات جایگزین در میان سایر کَشگران، بازبینی توسط همکاران پژوهشگر و مراجعه با اسناد تاریخی تقویت شد.

تحلیل در داده‌های کیفی ناشی از روش اسنادی با تمرکز بر تحلیل موضوعی و اثبات استفهامی تمرکز دارد. داده‌های مورد تحلیل در روش موضوعی شامل داده‌های متنی، مصاحبه‌ها و داده‌های مشاهده‌ای متنی شده هستند. تحلیل موضوعی عبارت است از تحلیل مبتنی بر استقرای تحلیلی که در آن محقق از طریق طبقه‌بندی داده‌ها و الگویابی درون داده‌ای و برون داده‌ای به یک سنخ‌شناسی تحلیلی دست می‌یابد و داده‌ها موضوعات و عناوین را تأیید می‌کنند (محمدپور، ۱۳۹۲: ۶۶) از انواع نوع‌شناسی‌های موضوعی از تاکسونومی^۲ بیشتر استفاده شده است به این معنی که تم‌هایی که در خلال تحلیل به صورت خودجوش ظهور پیدا کرده‌اند بر اساس سوالات و اهداف و مفاهیم و مقوله‌های پژوهش سازماندهی، طبقه‌بندی و مرتب شده‌اند و در قالب نمودارها ارائه شده‌اند.

یافته‌ها

^۱. Validation

^۲. Taxonomy

تحلیل اسنادی کنشگری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در هشت سال جنگ تحمیلی^۱.....113

بر اساس الگوی مضامین فراگیر، سازمان دهنده و پایه یافته های پژوهش در چندین محور دسته بندی شده و در آخر الگوی آن ارائه می شود.

اقدامات سازمانی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در پشتیبانی از جنگ

پس از انقلاب اسلامی ایران و تثبیت نظام جمهوری اسلامی، مجموعه فعالیت ها، برنامه ها و خدماتی که تشکیل دهنده سیستم رفاه اجتماعی کشور شناخته می شد؛ با واکنش ها، طرز تلقی ها، برخوردها، ارزشیابی ها و تعبیر و تفسیرهای گوناگونی مواجه شد. برخی از سازمان ها و مؤسسات به مناسبت وابستگی به سلطنت و دربار و اشرافیت و یا خاندان های حکومت گر پیشین، از بنیاد و اساس، مورد پرسش و تردید قرار گرفتند و برخی از آنها که فاقد چنین ارتباط نزدیک و مستقیمی با رژیم ساقط شده بودند؛ از لحاظ اهداف، وظایف و عملکرد، نیازمند به بازنگری و سنجش و ارزیابی منطبق با آرمان های جمهوری اسلامی تشخیص داده شدند. از آنجایی که پیروزی انقلاب اسلامی همراه با تسلط شعارهای زیادی در حمایت از محرومین و مستضعفین بود؛ توجه به کارگران، روستاها و محرومین، در صدر برنامه های دولت قرار گرفت. با این حال، همراه با بروز تغییرات و تحولات در بسیاری از سیستم ها و شیوه ها و خط مشی های جاری در ارگان های مختلف کشور و فرجام یافتن آنها با مقتضیات و ضروریات انقلاب، در نظام رفاه اجتماعی، خدمات رفاهی و امدادی نیز تغییراتی حاصل شد (نعیمایی و شکوری، ۱۳۹۵: ۲۵). با شروع نهضت از سال ۱۳۵۷ به تدریج فعالیت های اقتصادی و عمرانی در حوزه سازمان تأمین اجتماعی به علت گسترش دامنه های مردمی انقلاب به سمت رکود رفت که با گسترش اعتصابات و فلج شدن چرخ های اقتصادی، آثار مترتب بر آن روی سازمان تأمین اجتماعی نیز آشکار شد. به طوری که نسبت بیمه شدگان اصلی در سال ۱۳۵۸ نسبت به سال قبل، بالغ بر ۷ درصد کاهش یافت. به همین میزان نیز درآمدهای سازمان تأمین اجتماعی دچار افت و کاهش شد. با پیروزی انقلاب این تصور با توجه به رویکردهای دینی در جامعه و به ویژه بخشی از بازاریان قوت گرفت که بسیاری از ساختارهای به جای مانده از رژیم گذشته فاقد مشروعیت لازم بوده و ادامه روند این نهادها به ویژه سازمان تأمین اجتماعی با فقدان مشروعیت روبه رو است. مقوله بیمه به شکل امروزی، یک مساله جدید و مدرن بود که به علت عدم تبیین مسایل فقهی در حوزه حکومتی در اوایل پیروزی انقلاب، ادامه روند

سازمان تأمین اجتماعی را با چالش جدی مواجه ساخت که دیدگاه‌های آیت الله مطهری و بهشتی و فقه امام خمینی (ره) راه را برای ادامه فعالیت این نهاد بیمه‌ای هموار ساخت. با آغاز جنگ تحمیلی و آثار مترتب بر کشور، ناشی از پیامدهای این جنگ ویران‌گر در حوزه‌های مختلف اقتصادی، اجتماعی و تأثیرگذاری آن بر متغیرهای کلان اقتصادی، انتظار می‌رفت تا فشار مضاعف دیگری بر پیکره سازمان تأمین اجتماعی به عنوان بزرگ‌ترین و گسترده‌ترین نظام تأمین اجتماعی کشور از نظر گستره فعالیت‌ها و جمعیت تحت پوشش، وارد شود (ایزدخواه، ۱۳۹۴: کد خبر ۱۰۴۹۸۰). اما هرچند تعداد بیمه‌شدگان در سال ۱۳۵۸ نسبت به سال قبل کاهش یافت؛ ولی از سال ۱۳۵۹ روند افزایشی آغاز شد که ناشی از ایجاد ثبات در حوزه‌های اقتصادی و اجتماعی کشور بوده است. با شروع جنگ تحمیلی و تجاوز دشمن به چندین استان کشور به طور مستقیم و غیرمستقیم که در معرض جنگ و حمله قرار داشته‌اند؛ محتمل به نظر می‌رسید که تعداد بیمه‌شدگان سازمان تأمین اجتماعی کاهش یابد؛ اما بررسی روند تعداد کل بیمه‌شدگان طی سال‌های ۱۳۶۸-۱۳۶۰ مؤید آن است که نرخ رشد تعداد بیمه‌شدگان همواره سیر افزایشی داشته است. به طور متوسط سالیانه بیش از ۷ درصد بر رشد بیمه‌شدگان در سال‌های مورد اشاره اضافه شده است؛ این در حالی است که در حد فاصل سال‌های ۱۳۷۰ الی ۱۳۸۶ که اقتصاد ایران فارغ از جنگ بوده و دوره سازندگی و سرمایه‌گذاری گسترده را تجربه می‌کرده است؛ میانگین نرخ رشد طول دوره، ۵/۸ درصد بوده است. در مجموع، نسبت افزایش بیمه‌شدگان در سال ۱۳۶۸ نسبت به سال ۱۳۶۰، افزایشی در حدود ۵۹ درصد را نشان می‌دهد (ایزدخواه، ۱۳۹۴: کد خبر ۱۰۴۹۸۰).

به رغم وجود جنگ تحمیلی در کشور و جهت دار شدن بودجه‌های سالیانه به سمت هزینه‌های نظامی و جنگ، دولت از اهداف عمرانی و به ویژه پروژه‌های ملی و بزرگ تحت عنوان طرح‌های دهه انقلاب، غافل نبوده که نرخ رشد تعداد بیمه‌شدگان در سال‌های مورد بررسی خود گواه این مساله است؛ اما دولت در این سال‌ها همواره دغدغه بی‌کار شدن کارگران را داشته است؛ لذا برای اولین بار در ایران در سال ۱۳۶۵ که اوج حملات هوایی دشمن به تأسیسات اقتصادی کشور بود؛ بحث برقراری بیمه بی‌کاری به طور عملی مورد توجه قرار گرفت و پس از طی فرآیند قانونی، بیمه بی‌کاری برای کارگرانی که به هر نحو شغل خود را از دست می‌دهند، برقرار شد و در واقع یک

تحلیل اسنادی کنشگری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در هشت سال جنگ تحمیلی^۱.....115

پشتوانه ایمن در حوزه تأمین حداقل معیشت و همچنین حفظ عزت و کرامت انسانی برای کارگران برقرار شد (ایزدخواه، ۱۳۹۴: کدخبر ۱۰۴۹۸۰).

قانون الزام سازمان تأمین اجتماعی با اجرای بندهای الف و ب ماده ۲۸ قانون تأمین اجتماعی با تشکیل وزارت رفاه در قبل از پیروزی انقلاب اسلامی، ارائه درمان از سوی سازمان تأمین اجتماعی منفک و به این وزارتخانه الحاق شد. پس از انحلال این وزارتخانه، همچنان مسئولیت درمان بیمه شدگان به وزارت بهداشتی و بهزیستی وقت موکول شد. متأسفانه به رغم پرداخت یک سوم حق بیمه کارگران به عنوان سهم درمان به وزارت مذکور، درمانی به دور از شأن و با توجه به نرخ بالای پرداخت حق بیمه ارائه می شد که با درک این واقعیت توسط مجلس شورای اسلامی، در سال ۱۳۶۸ با موافقت دولت، بار دیگر ارائه درمان به طور مستقیم به سازمان تأمین اجتماعی واگذار شد که موجی از رضایت مندی در مجموعه کارگران و همچنین ارائه بهتر درمان به این قشر وسیع از جامعه که در معرض انواع بیماری های حرفه ای قرار داشته و دارند؛ ایجاد شد و بار مالی بسیاری را از روی دوش کارگران برداشت.

براساس اصول بیمه ای گفته می شود در یک سازمان بیمه ای کارآمد، حق بیمه های دریافتی باید در سه حوزه هزینه شود؛ یک سوم آن مطابق قانون به درمان اختصاص داده شود و دو قسمت دیگر به هزینه تعهدات و سرمایه گذاری تخصیص داده شود. مطابق صورت های مالی سازمان تأمین اجتماعی تا قبل از سال ۱۳۶۰ درآمدهای حاصل از سرمایه گذاری صفر منظور شده و از این مبلغ درآمدی، وجوهی به ذخایر سازمان تأمین اجتماعی واریز نشده و از طرفی راکد ماندن ذخایر به علت فقدان سرمایه گذاری، همان طور که در طول اجرای سیاست های تعدیل ساختاری مشاهده شده، ارزش واقعی خود را از دست داده است. با این حال به منظور حفظ ارزش ذخایر به منظور انجام تعهدات آتی، برای اولین بار در تاریخ شکل گیری تأمین اجتماعی در سال ۱۳۶۵، یک شرکت سهامی خاص با سرمایه اولیه ۲۰ میلیارد ریال تأسیس شد که امروزه یکی از بزرگ ترین نهادهای سرمایه گذاری کشور محسوب می شود (ایزدخواه، ۱۳۹۴: کدخبر ۱۰۴۹۸۰).

در سال ۱۳۶۳ دولت به علت کمبود منابع با طی کردن یک فرآیند قانونی و با تصویب شورای عالی تأمین اجتماعی، مبلغ پنج میلیارد تومان از ذخایر سازمان تأمین اجتماعی استقراض کرد و در سال ۱۳۶۴ در اجرای تبصره ۸۲ بودجه، نزدیک به سه میلیارد تومان از بدهی خود را در قالب اموال و

مستغلات و شرکت، آن هم با تخفیف ۲۰ الی ۲۵ درصد زیر قیمت کارشناسی، پرداخت کرد. گرچه در آغاز دریافت این اموال با اکراه مدیران سازمان تأمین اجتماعی به علت رکود بازار مواجه شد؛ اما بعداً به علت افزایش قیمت‌ها و رونق در حوزه املاک و مستغلات، ارزش این دارایی‌ها چند صد برابر شد و در واقع سرآغازی دیگر برای بخش‌های سرمایه‌گذاری تأمین اجتماعی و حتی تأسیس موسسه املاک و مستغلات در این سازمان شد (ایزدخواه، ۱۳۹۴: کدخبر ۱۰۴۹۸۰).

وقوع جنگ، بسیاری از قوانین و مقررات حتی متعارف را تحت الشعاع خود قرار داده و بسیاری از قوانین، معلق می‌شود. اما به علت توجه ویژه دولت در دوران جنگ به مقوله اشتغال و همچنین پایدار بودن بنگاه‌های اقتصادی، دولت به رغم کسری بودجه به منظور تأمین هزینه‌های جنگ و بخش عمومی، تصمیم کلیدی در خصوص حفظ و افزایش سطح اشتغال و همچنین کمک به کارفرمایان بدهکار به شرح ذیل عهده دار می‌شود.

الف) قانون معافیت از پرداخت سهم بیمه کارفرمایان: اگرچه در سال ۱۳۵۸ به منظور کمک به بهبود وضع مالی بیمه‌شدگان و کارفرمایان کارگاه‌های کوچک صنعتی، بخشی از حق بیمه به میزان ۲ درصد سهم بیمه‌شده و ۷ درصد سهم کارفرما بخشوده شد؛ دوباره در سال ۱۳۶۲، مجموعه کارگاه‌های تولیدی و صنعتی که از خدمات دولتی استفاده می‌کنند تا میزان ۵ کارگر از پرداخت حق بیمه سهم کارفرما معاف شد و دولت خود متقبل پرداخت حق بیمه سهم کارفرمایان شد.

ب) بخش جرایم و خسارات در حد فاصل سال‌های ۱۳۵۸، ۱۳۵۹ و ۱۳۶۲: دولت با تسلیم لایحه به مجلس شورای اسلامی علاوه بر بخشودگی خسارات و جرایم ناشی از عدم پرداخت حق بیمه، اجازه داد سازمان تأمین اجتماعی، بدهی کارفرمایان را ظرف پنج سال دریافت کند.

همچنین تأسیس دفتر بسیج و گسترش فرهنگ اسلامی، احیای اداره کل سازمان‌های کارگری و کارفرمایی، احیای مراکز کاریابی و ادغام سازمان آموزش فنی و نیروی انسانی در وزارت کار، از اقداماتی بود که ساختارهای لازم برای پشتیبانی از جنگ را در وزارت کار مهیا نمود (کارنامه دولت جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۰: ۱۵۹).

اقدامات حقوقی وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در پشتیبانی از جنگ

پیگیری تصویب قانون استخدام ایثارگران انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی

تحلیل اسنادی کنشگری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در هشت سال جنگ تحمیلی^۱ 117

در تاریخ ۱۳۶۰/۱۱/۱۸ قانون استخدام جانبازان، اسرا و افراد خانواده های شهدا، جانبازان از کار افتاده، اسرا و مفقودالانهای انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی در مجلس شورای اسلامی تصویب و به تأیید شورای نگهبان رسید. پس از آن یک تبصره در سال ۱۳۶۸ به شرح زیر به آن الحاق شد. (مصوبات مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۰). تبصره: قانون برقراری مستمری درباره بیمه شدگانی که به علت همکاری با نیروهای مسلح، شهید یا معلول شده یا می شوند؛ مشتمل بر ماده واحده و نه تبصره در مجلس شورای اسلامی تصویب و به تأیید شورای محترم نگهبان رسیده است. (مصوبات مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۰).

پیگیری تصویب قانون برقراری حقوق وظیفه از کار افتادگی در انقلاب و جنگ:
در تاریخ ۱۳۶۱/۱۱/۲۵، قانون برقراری حقوق وظیفه از کار افتادگی و وظیفه عائله تحت تکفل جانبازان و شهدا انقلاب اسلامی ایران و جنگ تحمیلی و پرداخت حقوق و مزایای مجروحین جنگ تحمیلی و انقلاب اسلامی مشتمل بر چهار ماده و هفت تبصره در مجلس شورای اسلامی تصویب و به تأیید شورای نگهبان رسیده است. (مصوبات مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۱).

پیگیری تصویب قانون الحاق بنیاد امور جنگ زدگان به وزارت کار: در تاریخ ۱۳۶۴/۴/۱۳، قانون الحاق بنیاد امور جنگ زدگان به وزارت کار، مشتمل بر ماده واحده و سه تبصره در مجلس شورای اسلامی تصویب و به تأیید شورای نگهبان رسیده است (مصوبات مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۴).

پیگیری تصویب نامه نحوه اعزام کارکنان و کارگران دستگاههای اجرایی داوطلب به جبهه: نحوه اعزام کارکنان و کارگران دستگاههای اجرایی داوطلب به جبهه بر اساس تصویب نامه شماره ۶۴۳۳۰ مورخ ۶۴/۷/۲۳ هیأت وزیران ابلاغ شده است.

پیگیری تصویب آیین نامه اجرایی تسهیلات اعتباری اشتغال مهاجرین جنگ تحمیلی:
در تاریخ ۱۳۶۶/۶/۱۵، آیین نامه اجرایی تسهیلات اعتباری اشتغال مهاجرین جنگ تحمیلی در هیأت وزیران به تصویب رسید. (مصوبات هیأت وزیران، ۱۳۶۶).

پیگیری تصویب قانون پرداخت غرامت به بیمه شدگانی که به علت همکاری با نیروهای مسلح مجروح شده یا می شوند: در تاریخ ۱۳۶۷/۵/۲۵، قانون پرداخت غرامت

دستمزد معادل آخرین مزد یا حقوق روزانه به بیمه شدگان مشتمل بر ماده واحده در مجلس شورای اسلامی تصویب و به تأیید شورای نگهبان رسیده است. (مصوبات مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۷).

پیگیری تصویب قانون نحوه بازنشستگی جانبازان انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی:
در تاریخ ۱۳۶۷/۹/۹، قانون نحوه بازنشستگی جانبازان انقلاب اسلامی ایران و جنگ تحمیلی و معلولین عادی و شاغلین مشاغل سخت و زیان آور مشتمل بر ماده واحده و چهار تبصره در مجلس شورای اسلامی تصویب و به تأیید شورای نگهبان رسیده است (مصوبات مجلس شورای اسلامی، ۱۳۶۷).

پیگیری تصویب قانون حمایت از آزادگان (اسرای آزاد شده) بعد از ورود به کشور:
تاریخ ۱۳۶۸/۹/۲۲ قانون حمایت از آزادگان (اسرای آزاد شده) بعد از ورود به کشور، مشتمل بر بیست و نه ماده و سیزده تبصره در مجلس شورای اسلامی تصویب و به تأیید شورای نگهبان رسیده است.

تصویب آئین نامه استخدام جانبازان، اسرا و افراد خانواده‌های شهدا، جانبازان: در تاریخ ۱۳۶۹/۱۰/۳۰ قانون استخدام جانبازان، اسرا و افراد خانواده‌های شهدا، جانبازان از کارافتاده، اسرا و مفقودالثرهای انقلاب اسلامی و جنگ تحمیلی در هیأت وزیران به تصویب رسید (مصوبات هیأت وزیران، ۱۳۶۹).

آیین نامه نحوه ارائه خدمات بهداشتی و درمانی برای حمایت از آزادگان: در تاریخ ۱۳۶۹/۱۲/۱۲ آیین نامه نحوه ارائه خدمات بهداشتی و درمانی به آزادگان از طرف هیأت وزیران به تصویب رسید. (مصوبات هیأت وزیران، ۱۳۶۹).

مدیریت گونه‌های اقدامات اصناف و بازاریان در پشتیبانی از جبهه اصناف جمع‌صنف (طبقه، گروه، نوعی نظم اجتماعی) است که از قرن یازدهم قمری به بعد، به گروهی از پیشه‌وران اطلاق می‌شد. این نهاد سازماندهی شده، دارای سلسله‌مراتبی بود که فرد شاغل در هر صنف، ابتدا از شاگردی و پادویی شروع می‌کرد و به مقام استادی می‌رسید؛ بنابراین، اصناف گروهی از مردم بودند که رئیس خود را برمی‌گزیدند و کارکردهای مالی و سیاسی چندی داشتند. صنف الزامات خاصی داشته و هر صنف، به حرفه‌ای اشتغال داشت. عضویت در آن تابع نظم و سلسله‌مراتبی بود و در رأس آن، استاد و در مراتب بعد، کارگر و پادو قرار می‌گرفت و برخی اصناف

تحلیل اسنادی کنشگری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در هشت سال جنگ تحمیلی^۱.....119

موروثی بودند (فلور، ۱۳۸۸: ۹۷). بنابراین، نظام صنفی و نهاد پیشه‌وری در ساختار سیاسی اجتماعی ایران، نهادی تأثیرگذار بود و نقش بسیاری در تحولات ایفا می‌کرد. بازار نیز محلی برای تجمع و فعالیت بازاریان و پیشه‌وران بوده و به عنوان یک اصطلاح پربار، یک مکان، یک اقتصاد، یک روش زندگی، یک طبقه و نمادی از حیات اسلامی بود (کشاورزبان، ۱۳۸۳: ۱۴۱).

از زمانی که زمره‌های مخالفت امام خمینی با رژیم پهلوی شروع شد بازاریان و اصناف نیز به نهضت ایشان متمایل شدند. در شرایطی که کشور همزمان درگیر جنگ تحمیلی و تحریم‌های بین‌المللی بوده است؛ این اصناف و بازاریان بوده‌اند که با اخلاق ارزشی، روحیه انقلابی و منش اسلامی خود چالش‌های پیچیده در طول جنگ تحمیلی را مدیریت کرده‌اند و همسو با سیاست‌های دولت و اجرای آنها نه تنها نظم و انضباط بازرگانی در سطح واحد‌های خرد اقتصادی را با رعایت اخلاق حرفه‌ای و انصاف در بازار متعادل نموده‌اند؛ بلکه بخش اعظمی از نیروهای دفاعی و مایحتاج عمومی مورد نیاز جبهه نبرد را نیز تهیه و تدارک دیده‌اند.

ستادهای پشتیبانی جنگ برای ایجاد همبستگی در بین اتحادیه‌ها برای یاری رساندن به جبهه‌ها، هر فصل از سال، جلساتی برگزار می‌کردند. از فواید دیگر این جلسات، ایجاد همدلی بین مردم یا بخش خصوصی با مسئولان دولتی بود و بسیاری از مشکلات جاری کشور از این طریق حل می‌شد و فضای همدلی ایجاد شده، تأثیر زیادی بر جبهه‌ها نیز داشت. همچنین برخی از اعضای این اتحادیه‌ها در قالب بازدید از مناطق جنگی به جبهه‌ها اعزام شدند تا در یاری‌رسانی آنها به جبهه‌ها، بیش از پیش تشویق شوند.

اصناف در دوره جنگ تحمیلی حدود ۱۱ هزار شهید دادند. اعزام نوبتی فعالان صنفی جهت ارائه خدمات صنفی بخش مهمی از نقش آفرینی اصناف است. به عنوان نمونه بعضی از تعمیرکاران اتومبیل ۱۵ روز به جبهه می‌رفتند و ۱۵ روز بعد نفرت دیگری جایگزین آنها می‌شدند و به این ترتیب به صورت نوبتی در جبهه حضور داشتند. اصناف همچنین برای تأمین غذا و دیگر نیازهای جبهه، کاروان‌هایی برای ارسال کالا راه می‌انداختند. اصناف در ساخت و سازهای جبهه هم حضور فعال داشتند. به عنوان نمونه ساخت حمام در جبهه را انجام می‌دادند. همچنین به واسطه گرمی هوا در جنوب کشور توسط اصناف کارخانه‌های یخ برپا شد (خدایی مهر و همکاران، ۱۳۹۹).

از ابراهیم درستی (۱۳۹۹) عضو هیئت رئیسه و نماینده وزارت صمت در اتاق اصناف ایران، نقل شده است که، اصناف به واسطه داشتن مهارت‌های فنی و تولیدی همواره در خط مقدم رفع نیازهای کشور قرار می‌گیرند. در دوران دفاع مقدس نیز با ارائه خدمات فنی و تأمین تدارکات، ساخت و ساز پناهگاه‌های جنگی، ایستگاه‌های صلواتی، حمل و نقل، اهدای ماشین‌های سنگین و ... به رزمندگان کمک کردند. خیلی از افراد با ماشین‌های خود از جمله کامیون تریلر، لودر، بولدوزر یا بیل مکانیکی حضور پیدا می‌کردند و همه سرمایه خود را با عشق به درست کردن سنگرها اختصاص می‌دادند. بعضی‌ها هم راننده بودند و با این ماشین‌های سنگین کار می‌کردند.

مجتبی صفائی (۱۳۹۹)، نائب رئیس دوم و سخنگوی اتاق اصناف ایران، روایت کرده است که، در دوره دفاع مقدس، بعضی از واحدهای صنفی با بستن واحد صنفی خود از کسب و کار خود گذشتند، به خط مقدم رفتند، با اهدای کالا به جبهه‌ها کمک کردند، سنگر ساختند و نانوايي، آرایشگری رزمندگان، آشپزی، تعمیرات خودرو و ... را بر عهده گرفتند. برخی از کسبه هم با باز نگاه داشتن واحدهای صنفی به ویژه در مناطق پر خطر، باعث شدند تا زندگی زنان و کودکانی که در شهرها باقی مانده بودند بگذرد. برخی تولید کردند، برخی توزیع تا کمبودها جبران شود و به حداقل برسد. بعضی‌ها هم نسیه دادند و ارزانتر فروختند. محمود بنانژاد (۱۳۹۹)، خزانه دار و عضو هیئت ريسه اتاق اصناف ایران به عنوان فردی مطلع می‌گوید، اصناف در هشت سال جنگ تحمیلی هم به لحاظ مالی و هم به لحاظ حضور در جبهه و هم از بعد خدمت‌رسانی در رسته‌های مختلف صنفی از صنف تعمیرکاران گرفته تا بنکداران مواد غذایی و پشتیبانی جبهه به سهم خودشان ورود کردند (خدایی مهر و همکاران، ۱۳۹۹).

سعید ممبيني (۱۳۹۹) رئیس اتاق اصناف ایران به عنوان فردی مطلع در باره نقش اصناف در جنگ تحمیلی گفته است، اصناف در دوران جنگ تحمیلی با استقرار نیروهای فنی در جبهه‌های جنگ نقش مهمی ایفا کردند و هم‌دوش رزمندگان به مقابله با دشمن پرداختند. از نظر ممبيني اصناف با حضور در خطوط مقدم جبهه، تهیه و ارسال کاروان‌های تدارکات، پشتیبانی فنی و سازندگی بسیار خوش درخشیدند. اصناف در استانهای مرزی همچون خوزستان، ایلام، کرمانشاه، کردستان و ... علاوه بر حضور در شهرهایی که به طور شبانه روزی مورد هجوم موشک و هواپیماهای دشمن بعضی

تحلیل اسنادی کنشگری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در هشت سال جنگ تحمیلی^۱.....121

بودند، ضمن تأمین نیازهای جامعه و تقویت روحیه مردم و رزمندگان با اقداماتی ایثارگرانه و بیادماندنی مشارکتی جدی داشتند. از جمله این اقدامات عبارتند از:

فراهم کردن تلفن محل کسب خود جهت استفاده رزمندگان در تماس با خانواده؛

ایجاد حمام صلواتی در بعضی از واحدهای صنفی جهت استفاده رزمندگان؛

ایجاد ایستگاه های صلواتی جهت پذیرایی و استراحت رزمندگان؛

جمع آوری کمکهای اصناف شامل مواد غذایی، بهداشتی، پوشاک و پتو از طریق ستادهای پشتیبانی

تأمین آمبولانس و خودرو و اهداء به جبهه های نبرد؛

راه اندازی آشپزخانه در نزدیک ترین نقاط به خطوط نبرد؛

راه اندازی تعمیرگاه های اتومبیل و موتورسیکلت در پشت جبهه و خطوط مقدم؛

- حضور داوطلبانه در جبهه ها و مبارزه بر علیه دشمن (خدایی مهر و همکاران، ۱۳۹۹).

بعد از حمله بعثی ها به کشور و درخواست بازسازی خودروها و تجهیزات توسط نیروهای درگیر در جنگ، به دستور آیت الله خامنه ای رئیس جمهور وقت، ستادی تحت عنوان ستاد پشتیبانی جنگ صنوف تولیدی تشکیل شد. وظیفه اصلی ستاد در ابتدا بسیج و جذب نیروهای فنی شناخته شده مردمی عضو اتحادیه ها و تعاونی های صنوف تولیدی و خدمات فنی و اعزام آنها به جبهه ها بود. این ستاد در طول جنگ با حضور گسترده در جبهه ها نه تنها کمبود ماشین آلات و قطعات مورد نیاز را در حد توانایی به خوبی برطرف نموده بلکه با ساخت قطعات ابداعی مورد نیاز عملیات ها تحرک بیشتری به جبهه ها داده بود. همچنین افراد متخصص این ستاد در کارگاه های ریخته گری و تراشکاری سپاه در جهت ساخت قطعات مورد نیاز نظامی همیشه آماده بوده و وظایف محوله را انجام می دادند. این ستاد ماهیانه حداقل سه گروه کامل فنی در اکیپ های ۱۵ نفره جهت تعمیرات خودروها به مناطق جنگی اعزام نموده است. از دیگر افتخارات این ستاد می توان به ایجاد تعمیرگاه های سیار و آموزش رزمنده ها با ایجاد کارگاه های تخصصی در جهت تعمیر و نگهداری ساخت قطعات اشاره نمود. این ستاد در طول مدت جنگ جهت لشکرها و یگان های سپاه در جنوب و غرب کشور اقدام به اعزام حدود ۴۰ هزار نفر نیروی فنی و خدماتی و اهدا یک میلیارد و ۲۰۰ میلیون تومان کمک های کالایی، فنی و تعمیراتی نموده است و در این مدت نیز حدود ۴۰۰ نفر از نیروهای فنی عضو ستاد به درجه رفیع شهادت نائل گردیده اند.

تشکیل انجمن اسلامی اصناف و بازار با آغاز جنگ صورت گرفت و تأکید حضرت امام (ره) مبنی بر کمک به جبهه‌ها، اصناف را مصمم ساخت که فعالیت‌هایی را در این جهت انجام دهند. انجمن اسلامی برخی اتحادیه‌ها با حضور در جبهه برآوردی از نیاز رزمندگان به اقلام مختلف بدست آوردند. از طرفی تمام اتحادیه‌ها خدماتشان را در اختیار مجامع امور صنفی قرار می‌دادند و اینها در مجامع جمع‌آوری و به صورت کاروانی به مناطق جنگی ارسال و در آنجا توزیع می‌شد. جامعه انجمن‌های اسلامی اصناف و بازار همان روزهای اول انقلاب به فرمان شهید بهشتی و دبیری حاج سعید امانی تشکیل شد و در ساماندهی کاروان‌های کوچک کمک‌های اتحادیه‌ها و ارسال به خطوط مقدم نقش بسزایی داشت. افرادی هم در اصناف حضور داشتند که امکان حضور در خط مقدم یا تخصص پشتیبانی فنی نداشتند و با ارسال کمک‌های نقدی کمک‌شایانی به تأمین احتیاجات جبهه داشتند. پشتیبانی از انبار تدارکات پشت جبهه، نقش اصناف در دوران اسارت، حفظ روحیه جهادی و تبلیغ جهاد و مقاومت در واحدهای صنفی و ترغیب و دعوت مردم، ترویج ارزش‌های اخلاقی و آموزش دینی از دیگر فعالیت‌های اصناف بوده است (خدایی مهر و همکاران، ۱۳۹۹).

از نگاه جلال‌الدین محمد شکرپه، (۱۳۹۹) نایب رئیس اول اتاق اصناف ایران؛ نوع خدماتی که جامعه اصناف به دفاع مقدس ارائه کردند، را به طور کلی می‌توان به سه دسته «رزمندگی»، «پشتیبانی ریالی و کالایی» و «پشتیبانی خدمات فنی و تولیدی» تقسیم کرد. به واسطه حضور فعالان صنفی در جبهه، حالا پروانه‌های کسبی در تاریخ اصناف داریم که نام صاحبان آن در فهرست شهدا ثبت شده است. در استان گیلان نیز، حدود ۲۰۰ نفر از افرادی که پروانه کسب داشتند، به درجه رفیع شهادت رسیدند. در تاریخ جنگ تحمیلی از گیلان یک روز ۱۵۰۰ کامیون پر از کالا، به جبهه‌ها گسیل داده شد (خدایی مهر و همکاران، ۱۳۹۹). از رسول جهانگیری (۱۳۹۹)، عضو هیئت رئیسه اتاق اصناف ایران، نقل شده است که، استان اصفهان بیش از یک هزار و صد شهید اصناف تقدیم انقلاب (خدایی مهر و همکاران، ۱۳۹۹). رضا سلیم ساسانی (۱۳۹۹)، نماینده اتاق اصناف ایران در استان کرمانشاه نیز گفته است، تقدیم ۷۰۰ شهید و الامقام از سوی اصناف و بازاریان حوزه اصناف کرمانشاه بهترین گواه بر نقش بارز بازار کرمانشاه در دوران دفاع مقدس است (خدایی مهر و همکاران، ۱۳۹۹).

اصغر طاهری پور، (۱۳۹۹) نماینده اتاق اصناف ایران در استان آذربایجان غربی می‌گوید، استان آذربایجان غربی با تقدیم ۱۲ هزار شهید و ۳۶ هزار جانباز و آزاده رتبه سوم کشور را به لحاظ تعداد

تحلیل اسنادی کنشگری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در هشت سال جنگ تحمیلی^۱.....123

شهید و مجروح از آن خود کرده است، که از این تعداد شهدا 800 شهید صنفی بوده اند که در دفاع از مرزهای کشور جانشان را فدا کردند (خدایی مهر و همکاران، ۱۳۹۹). روایت یونس حواسیان، (۱۳۹۹) نماینده اتاق اصناف ایران حاکی است که، در استان ایلام آغاز جنگ تحمیلی از مهران بود و شرایط جنگی در ایلام چنان بود که ما 8 سال در کوه ها زندگی کردیم و شاید در طول یک سال، 2 یا 3 ماه به شهرها می آمدیم. در همان بالای کوه، خدمات توزیع اقلام خوراکی و ... از سوی اصناف و بازاریان انجام می شد (خدایی مهر و همکاران، ۱۳۹۹). عباس رمدانی (۱۳۹۹) رئیس اتحادیه خدمات فناوری اطلاعات و یارانه شهر ساری و نماینده اتاق اصناف ایران در استان مازندران روایت کرده است که، اصناف استان مازندران مسئولیت بازسازی شهرستان سوسنگرد را برعهده داشتند و بیش از 70 درصد بازسازی این منطقه توسط اصناف و بازاریان این استان انجام شد (خدایی مهر و همکاران، ۱۳۹۹). در زمان دفاع مقدس تعاونی‌هایی ایجاد شدند که هدف اصلی آنها توزیع بود که با سود بسیار اندک، محصولات را به دست مصرف کننده می رساندند که به نفع تولید کنندگان و کشاورزان بود و سود بیشتری هم می بردند و این عاملی برای رشد شدید تعاونی ها شد. حتی کارخانه‌هایی که محصولات خود را از خارج وارد می کردند تعاونی‌هایی برای توزیع محصولات خود ایجاد کردند (رزاقی، ۱۳۹۹).

تجربه زیسته استانداران از تعامل با اصناف در پشتیبانی از جنگ تحمیلی

ارسطوی ایرانی (۱۳۹۵)، استاندار کردستان در دوران دفاع مقدس می گوید، در میوان؛ کالای قاچاق از عراق و ترکیه وارد و فروخته می شد. به پنجاه نفر از سرشاخه‌های صنف تجار و بازار آن شهر گفتم یک لیست به شما می دهیم که اول کالاهای این لیست را بیاورید. چیزهایی که خلاف قانون نیست، را هم کنارش بیاورید، که با این روش نیازمندی های مردم شهر و نیازمندی های رزمندگان تامین شد. یک بار، شهید بروجردی که آن زمان فرمانده سپاه در کردستان بود ساعت ۴ صبح زنگ زد و تا ساعت ۱۰ صبح دو تا بلدوزر برای عملیات خواست، یکی از پیمانکاران راضی شد که در قبال ۴ میلیون تومان پول، بلدوزرها را بدهد و این درخواست تامین گردید.

حسین طاهری (۱۳۹۵) استاندار آذربایجان شرقی و غربی و تهران در دوران جنگ تحمیلی، می گوید، بزرگان بعضی از شهرهای آذربایجان غربی، من جمله مهاباد را جمع کردیم و گفتیم بالاخره این وضعیت نمی تواند ادامه پیدا بکند و شما اصناف برای برقراری امنیت کمک کنید و آنها وارد

میدان شدند و امنیت برقرار شد. ابراهیمی اصل (۱۳۹۵) استاندار ایلام و آذربایجان غربی گفته است، در آذربایجان غربی گندم و آرد به وفور در اختیار صنف نانوايي قرار گرفت. دیپلمه‌های بی‌کار استخدام و حدود سی نفر آموزش دیدند تا زیر نظر فرمانداری بر کیفیت پخت نان نظارت کنند. اجازه دادیم تا به روستاها گندم، آرد، نان، سوخت، باطری و مواد غذایی ببرند. با تعدادی قرارداد بسته شد که تدارکات به روستاها را برعهده بگیرند.

بر اساس روایت اصغر نیا (۱۳۹۵) استاندار سمنان، در عملیات محمد رسول الله (ص) گفتند که برای انتقال تانک‌ها، تریلی کمر شکن نداریم. گفته شد که کسی در اصفهان کمر شکن می‌سازد؛ اگر ده میلیون تومان بدهید؛ یک کمر شکن می‌توان خرید. من هم ده میلیون تومان دادم. زمانی دیگر گفتند که رزمندگان در بانه و سردشت و... آب گرم می‌خورند؛ کارخانه یخی در آن نزدیکی بود و من هم پول دادم و گفتم آنجا را بخرید.

حسین طاهری (۱۳۹۵) می‌گوید، در آذربایجان شرقی، با همکاری آیت‌الله مدنی ستاد پشتیبانی جنگ را تشکیل دادیم و به کمک اصناف، نیروی داوطلب مردمی، امکانات، ماشین‌آلات به جبهه‌ها فرستاده می‌شد. در استان تهران دیدم که هنوز آن تشکیلات پشتیبانی از جبهه پا نگرفته، بلافاصله آن ستاد راه‌اندازی شد. مسئول پشتیبانی جنگ، بعضی از مدیران استان را که آمادگی داشتند بر می‌داشت و در شهرهای مختلط استان می‌رفتند و برنامه سینه‌زنی و عزاداری راه می‌انداختند و اصناف و مردم شهرستان‌ها را جمع می‌کردند. این حرکت مقدمه‌ی تشکیل ستاد پشتیبانی جنگ شد مردم و اصناف هم آمدند و استقبال کردند و بلافاصله ثبت نام کردند. در بمباران‌های موشکی تهران اتحادیه درودگران فعال بودند. اتحادیه آهنگران و آهن فروشان هم در کنار ستاد ما فعال بودند و این آسیب دیدگان را کمک می‌کردند. صنف شیشه در این رابطه به کار گرفته می‌شد، عوامل می‌آمدند و فوری اندازه‌گیری و برآورد می‌کردند که چه مقدار نیرو لازم هست، چه مقدار شیشه لازم هست و می‌آوردند و انجام می‌دادند. اما کنی که آسیب دیده، مثلاً دیوار شکسته، سقف سوراخ شده بازسازی را شروع می‌کردند.

داودی شمسی (۱۳۹۶) گفته است، در اصفهان در خرداد ماه ۱۳۵۹ اعلام کردند که در سندج برای رزمندگان، به نان و نان خشک احتیاج است. پیشنهاد شد که یک کارگاه در رفسنجان، دستگاه پخت نان تولید می‌کند، آن دستگاه نانوايي به سندج فرستاده شد و پول آن هم از طریق بانک برای صاحب

تحلیل اسنادی کنشگری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در هشت سال جنگ تحمیلی^۱.....125

دستگاه ارسال شد. در هفته اول جنگ، یک ستاد مردمی در اصفهان تشکیل دادیم و انجام کارها توسط مردم و اصناف شروع شد. در آن زمان، چند دستگاه خودروی جیب از ذوب آهن برای جبهه گرفتیم. قضیه این بود که در آن زمان برای کارکنان ذوب آهن، جیب‌های هندی آورده بودند و ذوب آهنی‌ها این خودروها را سوار نمی‌شدند و می‌گفتند با این‌ها تصادف می‌کنیم. جای جیب‌های هندی به آنها جیب آهو دادیم و جیب‌های هندی را به جبهه فرستادیم. تعدادی از موتور سیکلت‌های بزرگ که به درد جبهه می‌خورد؛ فرستادیم.

حییبی (۱۳۹۵) هم گفته که در دوره استانداری فارس و خراسان به کمک اصناف به مهاجرین جنگ شیراز خدمات می‌دادیم. آن زمان به لحاظ شیر خشک در کشور در مضیقه بودیم. یک تیم کوچکی هم برای تهیه شیشه شیر، پستانک و شیر خشک و... ایجاد کردیم. تأمین مایحتاج فوری جنگ‌زدگان هم کار آسانی نبود. اولین کار، اسکان بود؛ ما جای خالی نداشتیم. در شیراز، تعداد قابل توجهی خانه خالی و یا اماکنی که قابلیت اسکان مهاجرین جنگ را داشت؛ موجود بود؛ اما بعضی از صاحبانشان هیچ تمایلی به واگذاری نداشتند. به ناچار با استفاده از حکمی که دادستان وقت شیراز داد و به کمک صنف بنگاه و املاک؛ یک گروه هم برای تأمین مسکن درست شد که اینها اماکنی که خالی بود را برای اسکان به کار می‌گرفتند. به مالکین هم گفته بودیم که تأمین اجاره این‌ها را ما تعهد می‌کنیم. هاشم زایی نهبندان (۱۳۹۵) روایت کرده است که، بعضی از مواقع، کشتی اقلام و مایحتاجی که وزارت بازرگانی از خارج وارد می‌کرد؛ مستقیم به جبهه می‌آمد. ماشین‌آلات سنگین و نیمه سنگین و سبک مورد نیاز جبهه با دستور استاندار تأمین می‌شد. برای استانداران استان‌های جنگی، خطر جنگ و نیاز جبهه، ملموس بود و هماهنگی زیادی با رزمندگان داشتند. خساراتی که در جنگ برای ما مشکلات ایجاد می‌کرد؛ خسارات ماشین‌های سنگین بود که بخش خصوصی و اصناف اعزام می‌کرد و در جنگ از بین می‌رفت. جبران این خسارت‌ها با دادن پول سخت بود. برآورد کردیم که تریلی‌هایی که با این شکل از بین رفته بود و شخصی بود؛ جای آن چند حواله پیکان داده می‌شد تا خسارت صاف شود. بیشترین فشار برای خسارت‌ها مربوط به ماشین‌آلاتی بود که از بخش خصوصی از بیرون آمده بود و در جنگ از بین رفته بود.

را در پشتیبانی مردمی از جنگ در اختیار داشتند. در زمینه‌ی آغاز تشکیل اصناف به معنای دقیق کلمه جز موارد اندکی که به وجود اصناف در قبل از دوران صفوی اشاره کرده‌اند، منبع و اطلاعات چندانی در اختیار نداریم، ولی آنچه مسلم است اینکه براساس منابع و اطلاعات موجود، از دوران صفوی به بعد اطلاعات بیشتری درباره اصناف در اختیار ما قرار می‌گیرد. از این زمان به بعد اصناف به تدریج رشد کرده و نقش آنها در جامعه پررنگ‌تر شده تا جایی که در دوران انقلاب مشروطه و انقلاب اسلامی یکی از گروه‌های موثر بوده‌اند. اصناف در ایران کارکردهای اجتماعی مذهبی، مثل داشتن خانه اصناف، بازار، مسجد و قهوه‌خانه‌ی خاص داشتند که در این مکانها به ایفای نقش‌های اجتماعی و مذهبی خود می‌پرداختند. اصناف در کنار کارکرد اقتصادی که با فعالیت‌های خود علاوه بر رفع نیاز جامعه با دادن مالیات و انجام بیگاری، چرخهای دولت را نیز به گردش در می‌آوردند؛ دارای کارکرد سیاسی نیز بودند که مشارکت سیاسی و جنبشی و مشارکت و حمایت و پشتیبانی از جنگ در این حوزه قرار می‌گیرد. در مورد کارکرد سیاسی اصناف به عنوان نمونه می‌توان به نقش اصناف در انقلاب مشروطه و در روی کار آمدن دکتر مصدق و همچنین نقش موثر آنها در تظاهرات آستانه انقلاب که منجر به پیروزی انقلاب اسلامی شد، اشاره کرد (حاجیان پور و تاجداری، ۱۳۹۲). در مجموع وزارت کار با بسیج اصناف و کارگران و کارمندان تحت پوشش تامین اجتماعی پشتیبانی موثری در اعزام نیرو و پشتیبانی لجستیک و تدارکات جبهه در هشت سال جنگ تحمیلی انجام داد.

منابع

- ابراهیمی اصل، اصغر (۱۳۹۵/۵/۱۱) مصاحبه با اصغر ابراهیمی اصل استاندار ایلام و آذربایجان غربی در دهه اول انقلاب، تهران: سازمان موزه انقلاب اسلامی و دفاع مقدس.
- ارسطوی ایرانی، ناصر (۱۳۹۵) مصاحبه با ناصر ارسطوی ایرانی نماینده تام‌الاختیار وزیر آموزش و پرورش استان کردستان در سال ۱۳۵۸ و استانداری کردستان در سال ۱۳۶۰-۱۳۵۹، تهران: سازمان موزه انقلاب اسلامی و دفاع مقدس
- اصغرنیا، محمدحسن (۱۳۹۵/۰۵/۲۶) مصاحبه با محمدحسن اصغرنیا استاندار سمنان و کردستان در دهه اول انقلاب، تهران: سازمان موزه انقلاب اسلامی و دفاع مقدس
- انقلاب اسلامی، فصلنامه پارسه، سال ۱۳، شماره ۲۰.
- ایزد خواه، محسن (۱۳۹۴). تحلیلی بر رویکردهای دولت به سازمان تأمین اجتماعی در دوران هشت سال دفاع مقدس. پایگاه اطلاع رسانی و خبری جماران (۱۳۹۴)، برگرفته شده اکدخبر ۱۰۴۹۸۰، ز [jamaran. Ir](http://jamaran.ir)

تحلیل اسنادی کنشگری وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی در هشت سال جنگ تحمیلی^۱.....129

ایزد خواه، محسن؛ نجفی، سیدمحمد باقر (۱۳۹۵). رویکردهای دولت به سازمان تأمین اجتماعی در دوران هشت سال دفاع مقدس، مجله جامعه اقتصاد. سال ۱۳. شماره ۲۹.

بیدگلی، سید محمود سادات، قیصریان فرد، هادی (۱۳۹۸) تحلیل و ارزیابی پایان جنگ ایران و عراق، گنجینه اسناد سال بیست و نهم، شماره ۳ (پیاپی ۱۱۵).

پارساپور، زهرا. قلی پور، ربابه و خلیل اللهی، شهلا (۱۳۹۶) خوانش اکوفمینیستی رمان اندوه جنگ با تکیه بر رابطه فرهنگی و نمادین (مقاله علمی وزارت علوم)، پژوهشنامه زنان سال هشتم، ویژه نامه فرهنگ، ادب و هنر، جهان فر، رضا. مرادیان، محسن. قاسمی، عاصمه (۱۴۰۱) مطالعه جامعه شناختی نقش ورزش و نهادهای ورزشی در ساختار جنگ (نمونه موردی جنگ تحمیلی عراق علیه ایران)، فصلنامه علمی مطالعات دفاع مقدس، دوره ۸، شماره ۱، صفحه ۶۱-۸۴

حاجیان پور، حمید. تاجداری، زینب (۱۳۹۲). جایگاه اصناف در نظام سیاسی، اقتصادی و اجتماعی ایران از دوران صفویه تا

حبیبی، محمدنبی (۱۳۹۵/۶/۱۶) مصاحبه با محمدنبی حبیبی استاندار فارس، خراسان، تهران و شهردار تهران در دهه اول انقلاب، تهران: سازمان موزه انقلاب اسلامی و دفاع مقدس

حریری، نجلا (۱۳۸۵)، اصول و روش های پژوهش کیفی، تهران: واحد علوم و تحقیقات دانشگاه آزاد اسلامی. خدایی مهر، مهدی. علی آبادی، الهام. پورزکی، مزده. لطفی، یوسف (۱۳۹۹) ویژه نامه نقش اصناف در دفاع مقدس، تهران: مدیریت روابط عمومی اتاق اصناف ایران.

خسروانی، عباس. کوکنار، جلال الدین (۱۳۹۳). کتاب سنداقتخار (نقش راه آهن اراک در دفاع مقدس). ناشر عطش. داودی شمسی، سید اسماعیل (۱۳۹۶/۶/۸) مصاحبه با سید اسماعیل داودی شمسی استاندار اصفهان در دهه اول انقلاب، تهران: سازمان موزه انقلاب اسلامی و دفاع مقدس.

داودی، آرش (۱۳۹۶). کتاب حماسه جاوید (نقش راه آهن در هشت سال دفاع مقدس). برگرفته از پرتال جامع اطلاعات تخصصی صنعت حمل و نقل. ناشر الهام گودرزی. کدمطلب: ۱۰۸۳۷۸.

دژپسند، فرهاد. رتوفی، حمیدرضا (۱۳۸۷) اقتصاد ایران در دوران جنگ تحمیلی، تهران، چاپ دوم، مرکز اسناد دفاع مقدس (مطالعات و تحقیقات جنگ).

دلاپورتا، دوناتلا و مایکل کیتینگ (۱۳۹۵)، نگاهی کثرت گرایانه به رویکردها و روش شناسی ها در علوم اجتماعی، ترجمه محمد جعفر جوادی ارجمند و مجید فرهام، تهران: روزنه.

رزاقی، ابراهیم (۱۳۹۹) الگوی اقتصاد تعاونی دوران دفاع مقدس نسخه عبور از تحریم است، خبرگزاری بین المللی قرآن، تاریخ انتشار: ۲۶ شهریور ۱۳۹۹ - ۰۷:۴۲

صادقی فسایی، سهیلا. عرفان منش، ایمان (۱۳۹۴) مبانی روش شناختی پژوهش اسنادی در علوم اجتماعی؛ مورد مطالعه: تأثیرات مدرن شدن بر خانواده ایرانی. فصلنامه علمی- پژوهشی راهبرد فرهنگ. دوره ۸، شماره ۲۹.

۱۳۰.... پژوهش‌های جامعه‌شناختی، سال هفدهم، شماره اول، بهار ۱۴۰۲

طاهری، حسین (۱۳۹۵/۰۶/۲۱) مصاحبه با حسین طاهری استاندار آذربایجان شرقی و غربی و تهران، در دهه اول انقلاب، تهران: سازمان موزه انقلاب اسلامی و دفاع مقدس

فلور، ویلم (پاییز و زمستان ۱۳۸۸)، «اصناف»، ترجمه فرخ یزدانی، نامه انجمن، ش ۳۵ و ۳۶، س ۹، ۹۱ تا ۱۱۲
فیروزنیا، قدیر. جاسمی، الهام. قرنی آرابی، بهروز (۱۳۹۵) تأثیر جنگ تحمیلی بر روند رشد و توسعه اقتصادی سکونتگاه-های روستایی، مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی، سال یازدهم، شماره ۳۷.
قلی‌پور، آرین (۱۳۹۷) جامعه‌شناسی سازمان‌ها رویکرد جامعه‌شناختی به سازمان و مدیریت، تهران: انتشارات سمت.
کارنامه دولت جمهوری اسلامی ایران از تاریخ ۱۳۶۷-۱۳۵۹. گردآوری و تنظیم دفتر تحقیقات اجتماعی وزارت ارشاد اسلامی.

کارنامه دولت. (۱۳۶۰). دفتر تحقیقات اجتماعی وزارت ارشاد اسلامی.

کشاوریان، آرننگ (اسفند ۱۳۸۳) «در جستجوی مفهومی برای بازار»، گفتگو، ش ۴۲، ص ۷۳ تا ۱۴۱.
محمدپور، احمد (۱۳۹۲ الف)، روش تحقیق کیفی ضد روش ۱ (منطق و طرح در روش‌شناسی کیفی)، تهران: جامعه‌شناسان.

محمدپور، احمد (۱۳۹۲ ب)، روش تحقیق کیفی ضد روش ۲ (مراحل و رویه‌های عملی در روش‌شناسی کیفی)، تهران: جامعه‌شناسان.

مرکز پژوهش‌های مجلس. (مصوبات هیأت دولت و مجلس شورای اسلامی سال‌های ۶۸، ۶۷، ۶۶، ۶۴، ۶۱، ۶۰).

Majlis.ir

مصوبات هیأت وزیران ۱۳۶۰ و ۱۳۵۹.

مؤمنی، فرشاد (۱۳۷۵) نگرشی کلی به مدیریت اقتصادی کشور در دوران جنگ تحمیلی، نامه مفید، شماره ۷.
نیمایی، بنیامین؛ شکوری، علی (۱۳۹۵). چالش‌های اجرای نظام جامع رفاه و تأمین اجتماعی در ایران دهه ۹۰. فصلنامه علمی - پژوهشی رفاه اجتماعی. سال شانزدهم، شماره ۶۳.

هاشم زایی نهبندان، عبدالرضا (۱۳۹۵/۷/۵) مصاحبه با عبدالرضا هاشم زایی نهبندان استاندار ایلام در دهه اول انقلاب، تهران: سازمان موزه انقلاب اسلامی و دفاع مقدس.

هاشم زهی، نوروز؛ یاحی، رسول (۱۴۰۱)، تجربه زیسته استانداران در مدیریت جهادی بحران جنگ تحمیلی در راستای تحقق سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی، مجله سیاست‌های راهبردی و کلان، ۱۴۰۱.

هاشم زهی، نوروز؛ یاحی، رسول و اصغر، انسیه (۱۳۹۹) واکاوی تاریخی عملکرد سازمان تربیت بدنی ایران در پشتیبانی از جنگ تحمیلی، مطالعات فرهنگی - اجتماعی المپیک، شماره ۳، صص ۱۴۵-۱۷۱

هاشم زهی، نوروز؛ یاحی، رسول و اصغر، انسیه (۱۴۰۱) تحلیل جامعه‌شناختی مناسبات نظام آموزشی و جنگ، فصلنامه پژوهش‌های جامعه‌شناختی، شماره ۵۵

هاشم زهی، نوروز؛ یاحی، رسول و هاشم زهی، سمیه (۱۴۰۰)، تبیین تاریخی نقش وزارت اقتصاد در جنگ هشت ساله، فصلنامه رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی، دوره: ۱، شماره، ۴، صص ۹۴-۱۲۰